

27. Staatssteun als (ont)regelaar van de praktijk van project- en gebiedsontwikkeling

Het staatssteunrecht (ont)regelt de praktijk van project- en gebiedsontwikkeling. Dat blijkt niet alleen uit wet- en regelgeving, maar vooral ook uit een aantal gerechtelijke uitspraken over gemeentelijke vastgoedtransacties. Hierin worden de spelregels rondom staatssteun uitgelegd en geïnterpreteerd. Welke lessen zijn hieruit te trekken om vertraging van een ontwikkeling of zelfs erger te voorkomen? Manfred Fokkema geeft aan de hand van acht vragen een aantal antwoorden.

MR. M. FOKKEMA

1. Wat is staatssteun?

Van staatssteun is sprake als voldaan wordt aan de volgende cumulatieve criteria:

- de steun wordt verleend aan een onderneming die een economische activiteit verricht (bijvoorbeeld: een projectontwikkelaar);
- de steun wordt door staatsmiddelen bekostigd (bijvoorbeeld: door een gemeente);
- de staatsmiddelen verschaffen een economisch/niet marktconform voordeel (bijvoorbeeld: een te lage grondprijs);
- de steun is selectief, want geldt slechts voor de gecontracteerde projectontwikkelaar; en
- de maatregel vervalst (in potentie) de mededinging en leidt tot een ongunstige beïnvloeding van het handelsverkeer in de EU.¹

In de dagelijkse praktijk van project- of gebiedsontwikkeling gaat de aandacht vooral uit naar de vraag of de ten behoeve van de desbetreffende ontwikkeling gemaakte financiële contractafspraken tussen overheid en marktpartij(en) – meestal over een (ver)koopsom en/of betrekking hebbend op een kostenverhaalsafpraak – wel marktconform zijn.² Niettemin kan er pas sprake zijn van ongeoor-

loofde staatssteun, als aan alle cumulatieve voorwaarden voor staatssteun is voldaan.

De gemeente Krimpenerwaard verkoopt een deel van een pand dat volgens de gemeente onder meer geschikt is voor de organisatie van feesten, partijen en commerciële bijeenkomsten. Het gaat niet puur en alleen om een verkooptransactie. De gemeente is onder meer ook bereid tot verlening van een subsidie aan de koper en de verstrekking van een rentedragende lening ter hoogte van de aankoopssom. Een nabij gevestigde restauranthouder ziet dit alles met lede ogen aan, want hij verhuurt zalen ten behoeve van vergaderingen, borrels, recepties, bruiloften, feesten en partijen. De restauranthouder meent dat het pakket aan gemeentelijke verkoopvoorwaarden staatssteun behelst, want niet marktconform. Hij stapt naar de rechter. Die oordeelt dat de overeenkomst niet marktconform is. De rechter concludeert echter ook dat niet bewezen is dat voldaan is aan de voorwaarde van interstatelijk effect van de gestelde steunmaatregelen. Aldus is er geen sprake van ongeoorloofde staatssteun (Rb. Den Haag 30 december 2015, ECLI:NL:RBDHA:2015:15812).

2. Wat kan er gebeuren als er (mogelijk) sprake is van staatssteun?

Is een afspraak (mogelijk) niet marktconform volgens de Europese Commissie, dan kan dit voor de Europese waakhond, na ontvangst van een klacht³, reden zijn voor het doen van onderzoek. Wordt daarin geoordeeld dat er sprake is van staatssteun, dan moet de steun (met rente) teruggevorderd worden.

De gemeente Leidschendam-Voorburg heeft een projectontwikkelingsovereenkomst met een ontwikkelaar voor de realisatie van het Damplein-project. Het contract wordt nadien aangepast, waarbij een grondprijzverlaging wordt overeengekomen en kwijtschelding van een exploitatiebijdrage. Na ontvangst van een klacht van een aantal buurtbewoners die zich hebben verenigd in een stichting, start de Europese Commissie een onderzoek. Na in eerste instantie te hebben geoordeeld dat er sprake is van staatssteun, concludeert de Europese Commissie, na tussenkomst van het Europese Gerecht van eerste aanleg, in tweede instantie dat er geen staatssteun is verleend, onder meer omdat de gemeente een gegarandeerde grondafname en realisatieplicht heeft afgedwongen (Besluit EC 15 januari 2016, C(2016) 85 final en GVEA 30 juni 2015, T-186/13, T-190/13 en T-193/13).

Indien een van de betrokken contractpartijen of een derde (vaak is dit een vermeende concurrent van de betrokken bouwer/ontwikkelaar⁴) meent dat er sprake is van staatssteun, dan kan dit aanleiding vormen voor zo'n partij om – via de civiele rechter – het staatssteunrechtelijke breekijzer (proberen) te zetten in de overeenkomst teneinde de steunverlening ongedaan te maken.

In Heerlen koopt de gemeente een nieuw kantoorpand gelegen in de gebiedsontwikkeling Maankwartier. Een deel van het pand gaat de gemeente verhuren aan het UWV. Volgens een Heerlense vastgoedeigenaar zijn de koopprijs en de huurprijs te hoog en daarom niet-marktconform, hetgeen volgens hem staatssteun oplevert. De vastgoedeigenaar betreft de gemeente, de verkoper en het UWV in een aantal kort gedingen en bodemprocedures om de aankoop en verhuur ongedaan te maken. Op dit moment loopt er een hogerberoepsprocedure bij het Hof Den Bosch, onder meer over de vraag of de aan de aankoop door de gemeente ten grondslag gelegde taxatie correct is geweest (Hof Den Bosch 27 augustus 2019, ECLI:NL:GHSHE:2019:3176).

3. Waarom is staatssteun een (gerechtelijk) breekijzer?

Ontoelaatbare steun moet, zo heeft de Europese rechter enkele jaren geleden bevestigd⁵, in uitgangspunt actief ongedaan gemaakt worden.⁶ Op minnelijke wijze staatssteun ongedaan maken, zal vaak niet gaan. Zodoende moet de rechter er vrij snel aan te pas komen. Vanwege de aard van een staatssteunzaak – met daarin meestal de centrale vraag: is (de afwezigheid van) staatssteun bewezen? – lijkt dit in veel gevallen bij uitstek een zaak te zijn voor de bodemrechter.⁷

Het laat zich raden, dat een dergelijke – vaak jarenlange – procesgang niet alleen funest kan zijn voor de voortgang van de onderliggende project- of gebiedsontwikkeling, maar ook voor het onderlinge vertrouwen tussen de betrokken contractpartijen. Want wat is het contractuele woord eigenlijk waard, als het risico bestaat dat dit achteraf onhoudbaar blijkt te zijn vanwege staatssteun of als een van partijen het staatssteun-argument inzet om van een onwelgevallige afspraak af te komen of om deze aangepast te krijgen? De afgelopen jaren heeft een aantal gemeenten dat wel gedaan door hun 'vrees' voor staatssteun, na het aangaan van een overeenkomst voor te leggen aan de rechterlijke macht.⁸

De gemeente Harlingen koopt het Spaansens-terrein voor € 8.500.000,-. Na levering concludeert de gemeente, die voor het aangaan van de koop geen taxatie heeft laten uitvoeren, dat de koopsom meer dan € 2.000.000,- te hoog is. Zij meent dat er daarom sprake is van verlening van staatssteun aan de verkoper en dat dit moet leiden tot een prijsverlaging. De verkopende partij is het hier niet mee eens. Een jarenlange juridische strijd ontbrandt, tot en met de Hoge Raad aan toe. Het eindoordeel is verstrekkend. Er is weliswaar sprake van staatssteun, maar dat leidt niet tot een koopsomcorrectie, want de gehele koop wordt nietig bevonden. De gemeente is nooit eigenaar geworden (HR 9 oktober 2020, ECLI:NL:HR:2020:1587 en Hof Arnhem-Leeuwarden 20 november 2018, ECLI:NL:GHARL:2018:10121).

4. Wie moet de aan- of afwezigheid van staatssteun bewijzen?

De Europese Commissie meent dat een overheidsinstantie die stelt marktconform, althans als een private investeerder te hebben gehandeld, bij twijfel daarover – bij de Europese Commissie – moet aantonen dat het besluit om de betrokken transactie aan te gaan is genomen op grond van economische analyses die te vergelijken zijn met die welke een rationele marktdeelnemer in een markteconomie (die zich in een situatie bevindt die zo dicht mogelijk die van de

betrokken overheidsinstantie benadert) had laten uitvoeren om de winstgevendheid of economische voordelen van de transactie te bepalen.⁹

Uit (nationale) jurisprudentie volgt dat – in uitgangspunt – de partij die stelt dat er sprake is van staatssteun, de aanwezigheid daarvan dient te bewijzen.¹⁰ Bij een vermoeden van staatssteun, omdat er vanuit de gemeente geen voorafgaande taxatie of biedprocedure heeft plaatsgevonden, kan het aan de wederpartij van de gemeente zijn om tegen(deel)bewijs te leveren dat er geen staatssteun is verleend.

Voor € 1,- verkoopt de gemeente Oldambt – zonder onderliggende taxatie of biedprocedure – een monumentale boerderij. Volgens de rechtbank moet de ondernemer die stelt dat deze verkoop staatssteun behelst dit bewijzen. De ondernemer slaagt erin om de rechtbank ervan te overtuigen dat er een vermoeden van staatssteun is. Het is aan de gemeente om dit te weerleggen. Hoewel de rechtbank er niet van overtuigd raakt dat de verkoopprijs marktconform is, volgt er toch geen oordeel dat er sprake is van staatssteun. Volgens de rechter heeft de steun namelijk hoogstens een marginaal effect op de interstatelijke handel en is er om die reden geen sprake van staatssteun (Rb. Noord-Nederland 17 april 2019, ECLI:NL:RBNNE:2019:1681).

Het moeten leveren van tegen(deel)bewijs dat er geen staatssteun is verleend, voelt als zodanig niet geheel rechtvaardig. De gemeente is immers de partij die haar staatssteunhuiswerk niet (tijdig) heeft gemaakt, terwijl ze dat wel op voorhand had moeten doen. Het voorgaande kan als zodanig wel reden zijn om, voor de zekerheid, als marktpartij in ieder geval altijd te controleren op welke wijze, voorafgaande aan contractvorming, door de overheidsinstantie is gewaarborgd dat er (vermoedelijk) geen staatssteun zal worden verleend.¹¹

De gemeente Deurne verkoopt – zonder voorafgaande taxatie – een tweetal percelen grond, waarbij een van de percelen – via een allonge op de koopovereenkomst – tegen een symbolisch bedrag van € 1,- wordt aangeboden. De allonge wordt niet ingeschreven in de openbare registers. Bij deze stand meent de rechtbank Den Haag dat er sprake is van een vermoeden van niet-marktconformiteit. Het is aan de koper om tegen(deel) bewijs te leveren, dat wil zeggen bewijs op grond waarvan als vaststaand kan worden aangenomen dat geen sprake is geweest van ongeoorloofde staatssteun (Rb. Den Haag 23 december 2020, ECLI:NL:RBDHA:2020:13367).

5. Op welke wijze wordt staatssteun ongedaan gemaakt?

Als het staatssteun-breekijzer met succes wordt gezet in een overeenkomst, dan leidt dit in voorkomend geval tot gedeeltelijke of zelfs gehele nietigheid van dat contract.¹² Bij een project- en gebiedsontwikkeling zijn bijvoorbeeld de volgende gevolgen denkbaar:

- ▶ ingeval van gehele nietigheid zal aan de gemeente verkochte en geleverde grond weer op naam gezet moeten worden van de verkoper, want de gemeente is daarvan geen eigenaar geworden. De verkopende partij zal op zijn beurt de koopsom terug moeten betalen;
- ▶ bij gedeeltelijke nietigheid zal bij grond die van de gemeente is gekocht of door de gemeente in erfpacht is uitgegeven, een bijbetaling of een verhoging van de koopsom of erfpachtcanon aan de orde zijn;
- ▶ een hogere grondexploitatiebijdrage dan vastgelegd in een anterieure overeenkomst is aan de gemeente verschuldigd;
- ▶ een deel van een door de gemeente betaalde koopsom moet worden teruggestort;
- ▶ er kan geen aanspraak meer worden gemaakt op (na-) betaling door de gemeente van een deel van een overeengekomen koopprijs; of
- ▶ een bouwclaim blijkt minder of niets meer waard te zijn, omdat een gemeente niet meer verplicht is bouwgrond – tegen de overeengekomen prijs – aan te bieden aan de ontwikkelaar, die voordien wel zijn eigen grondpositie heeft verkocht aan de gemeente.

Zonder toepassing van een biedingsprocedure verkoopt de gemeente Montferland een voormalige gemeentehuislocatie aan een ondernemer. Volgens een concurrent is die verkoop, ondanks dat er een taxatie aan ten grondslag ligt, niet marktconform. In deze zaak moet inmiddels een aantal knopen worden doorgehakt door de Hoge Raad. Een van de te beantwoorden vragen is of de verkoop ingeval van staatssteun als geheel nietig is (zoals bij de gemeentelijke aankoop te Harlingen) of dat een nabetaling volstaat. Volgens de adviseur van de Hoge Raad is het volledig ongedaan maken van de verkoop een mogelijkheid, maar niet de enige. Zo kan de koper met instandhouding van de koopovereenkomst het verschil tussen de objectief bepaalde marktwaarde en de (te lage) koopsom met rente bijbetalen aan de gemeente of voor dat bedrag zekerheid stellen (Conclusie F.F. Langemeijer, Parket bij de HR 12 maart 2021, ECLI:NL:PHR:2021:243).

6. Hoe is niet marktconform handelen bij een nieuwe ontwikkeling te voorkomen?

Er zijn verschillende mogelijkheden om de marktconformiteit van een vastgoedtransactie met een gemeente bij een nieuwe project- of gebiedsontwikkeling te waarborgen. De marktconformiteit kan, op grond van de *‘Mededeling van de Europese Commissie betreffende het begrip “staatssteun” in de zin van artikel 107, lid 1 van het Verdrag betreffende de werking van de Europese Unie’* (Mededeling Staatssteun), – in ieder geval¹³ – worden geborgd via:

- een (openbare) inschrijvingsprocedure;
- een transactie die plaatsvindt op voet van gelijkheid (pari passu);
- toepassing van een benchmark (vergelijking); of
- een onafhankelijke taxatie, tot stand gekomen op grond van algemeen aanvaarde marktindicaties en taxatiecriteria die ten grondslag wordt gelegd aan een aan- of verkooptransactie.¹⁴

De vraag of een taxatie tijdig (voorafgaand aan de transactie¹⁵) en overeenkomstig de Mededeling Staatssteun is verricht, wordt in civiele staatssteunprocedures steeds vaker aan de orde gesteld, waarbij de (bodem)rechter kan besluiten zich hierover te laten informeren door (taxatie-) deskundigen.¹⁶

Op het bedrijventerrein Trade Park Noord te Venlo is sprake van een gronduitgifte in eeuwigdurende erfpacht. Volgens de Duitse partij Duisburger Hafen is de erfpachtcanon niet marktconform. De voorzieningenrechter concludeert – nadat er door partijen deskundigenrapporten over de erfpachtcanon zijn ingebracht in de procedure – dat in kort geding niet kan worden vastgesteld of de erfpachtcanon wel of niet marktconform is. Volgens de rechter moet hierover duidelijkheid worden verschaft door partijen of door een deskundige derde in een bodemprocedure (Rb. Limburg 16 december 2020, ECLI:NL:RBLIM:2020:10182).

7. Hoe is niet marktconform handelen bij aanpassing van een bestaande ontwikkeling te voorkomen?

Staatssteun kan ook aan de orde zijn bij aanpassing van contractuele afspraken. Bijvoorbeeld bij een grondprijzverlaging. Toch hoeft dit geen staatssteun op te leveren. Er is geen sprake van staatssteun als de gemeente in het kader van een contractwijziging – kort gezegd – marktconform handelt. De gemeente doet dit wanneer zij handelt zoals ook een particuliere investeerder in vergelijkbare omstandigheden zou doen.¹⁷ Men noemt dit het Market Economy Operator-beginsel.¹⁸

Toepassing van dit MEO-beginsel vergt in voorkomend geval in feite een volledig onderzoek naar alle contractuele en contextuele aspecten of de omstandigheden van het geval. Het volstaat dus niet om alleen te kijken naar hetgeen in financiële zin gewijzigd wordt ten opzichte van een eerder contract. Ook moet onder meer worden gekeken naar het waarom en doel van die wijziging.¹⁹ Waarvan kan uitgaande van de bestaande overeenkomst wel en niet nakoming worden gevorderd en door wie (niet) en welke doelstelling wordt met de wijziging beoogd?

Vanwege het MEO-beginsel is het bepaald niet eenvoudig om te bewijzen dat een gewijzigde financiële afspraak of stelsel van gewijzigde afspraken bestempeld zou moeten worden als (ontoelaatbare) staatssteun. Dit blijkt uit de in dit artikel al aangehaalde Damplein-kwestie in Leidschendam-Voorburg. Vanwege het MEO-beginsel kon de gemeente overgaan tot een grondprijzverlaging en een kwijtschelding van de overeengekomen exploitatiebijdrage, omdat de gemeente met die contractuele aanpassingen – kort gezegd – een gegarandeerde grondafname en bouwstart wist te bewerkstelligen.²⁰

Real Madrid heeft volgens de EC miljoenen aan staatssteun ontvangen, omdat de Spaanse voetbalclub in 2011 een kavel grond tegen een veel hogere koopsom heeft weten ‘te verkopen’ aan de stad Madrid, dan waarvoor die grond in 1998 van de lokale overheid was gekocht. Deze grond bleek niet geleverd te kunnen worden aan Real Madrid. Dit was aanleiding voor partijen, nadat de gemeente aansprakelijk was gesteld, tot het aangaan van een schikkingsovereenkomst. Hierbij steeg de waarde van de grond met miljoenen: van € 595.194,- naar een bedrag van € 22.700.000,-. De schikkingsafspraken zien ook op andere percelen grond en er wordt een aantal schulden van Real Madrid jegens de gemeente, tezamen met andere wederzijdse verplichtingen, tegen elkaar weggestreept. Volgens de EC is er in Madrid sprake van een overtreding van de Europese staatssteunregels. Het perceel grond kent volgens haar een waarde van circa 4,3 miljoen euro, in plaats van 22,7 miljoen euro. Volgens de EC moet een bedrag van 18,4 miljoen euro aan staatssteun terugbetaald worden. Real Madrid protesteert en stapt naar het Europese Gerecht van eerste aanleg. Van deze arbiter krijgt Real Madrid gelijk. Volgens het Gerecht heeft de EC haar staatssteun-onderzoek namelijk niet op de juiste wijze verricht. De EC heeft (vooral) alleen gekeken naar de waarde van de verkochte grond, maar er is geen rekening gehouden met alle aspecten van de transactie en de context daarvan, waaronder de (niet door de EC op waarde getaxeerde) levering van andere gronden aan Real Madrid. Ondanks dat dit wel vereist is, heeft de EC daardoor geen volledige analyse verricht naar alle relevante omstandigheden van het geval. Dit levert bewijsrechtelijk gezien een standaard buitenspelsituatie op (GVEA 22 mei 2019, BR 2019/54).

8. Hoe te handelen rondom staatssteun-taxaties?

Uit het vorenstaande blijkt reeds dat het zaak is om bij een project- of gebiedsontwikkeling het staatssteun-huiswerk tijdig op orde te hebben. Dit betekent dat er meestal vastgoedtaxaties zullen moeten worden opgesteld, indien er wordt gecontracteerd met een gemeente.

Voor deze taxaties zijn enkele praktische wenken te geven:

- ▶ taxeer ingeval van een gemeentelijke grondverkoop niet (alleen) wat er bestemmingsplan-technisch mogelijk is, maar taxeer (ook) wat er contractueel zal worden gerealiseerd;
- ▶ in uitgangspunt lijkt een prijsafwijking tot circa 5% van een getaxeerde waarde geen staatssteun op te leveren;²¹
- ▶ vooruitlopend op een mogelijk verwijt achteraf van staatssteun, zou een projectontwikkelaar kunnen – en wellicht zelfs moeten²² – overwegen om voor (de start van de onderhandelingen tot) het aangaan van de overeenkomst, zelf (ook) een taxatie te laten uitvoeren; en
- ▶ een taxatie achteraf kan dienstig blijken te zijn om daarmee alsnog aan te tonen dat van staatssteun geen sprake is.²³

De gemeente Woerden verkoopt gronden en maakt nadien nieuwe grondprijfsafspraken vanwege een aanpassing van het bouwprogramma. Ter voorkoming van staatssteun spreken partijen af dat er een taxatie plaats zal vinden. De uitkomst van die taxatie stuit op bezwaren bij de ontwikkelaar, want het gewijzigde bouwprogramma en de daarover gemaakte afspraken zijn niet ten grondslag gelegd aan de taxatie. De rechtbank oordeelt dat het standpunt van de ontwikkelaar terecht is, want een taxatie waarbij rekening wordt gehouden met (gewijzigde) contractuele verplichtingen wordt niet strijdig geacht met de voorloper van de Mededeling Staatssteun (Rb. Midden-Nederland 11 januari 2017, ECLI:NL:RBMNE:2017:231).

- 1 Art. 107 VWEU.
- 2 Zie bijvoorbeeld Rb. Noord-Nederland 10 juli 2018, ECLI:NL:RBNNE:2018:2661.
- 3 Zie bijvoorbeeld Rb. Limburg 15 augustus 2018, ECLI:NL:RBLIM:2018:7705.
- 4 HR 15 december 2020, ECLI:NL:HR:2020:2007, waarin een stichting zonder succes probeerde op te komen tegen vermeende staatssteun bij de ontwikkeling van de Markthal in Rotterdam.
- 5 Zie mijn eerdere artikel 'Verplichte terugvordering staatssteun bij project- en gebiedsontwikkeling', *Grondzaken en gebiedsontwikkeling*, juni 2019, p. 18-19.
- 6 Hof Arnhem-Leeuwarden 6 november 2018, ECLI:NL:GHARL:2018:9636 en Rb. Overijssel 14 maart 2018, ECLI:NL:RBOVE:2018:788.
- 7 Rb. Limburg 16 december 2020, ECLI:NL:RBLIM:2020:10182.
- 8 Rb. Den Haag 23 december 2020, ECLI:NL:RBDHA:2020:13367 en Hof Den Haag 11 augustus 2020, ECLI:NL:GHDHA:2020:2157.
- 9 Zie Mededeling van de Europese Commissie betreffende het begrip 'staatssteun' in de zin van art. 107 lid 1 van het Verdrag betreffende de werking van de Europese Unie, 2016/C 262/01, randnummer 72 (hierna: Mededeling Staatssteun).
- 10 Zie bijvoorbeeld Hof Den Bosch 18 december 2018, ECLI:NL:GHSHE:2018:5278 en Rb. Zeeland-West-Brabant 17 juli 2015, ECLI:NL:RBZWB:2015:4614.
- 11 Rb. Noord-Nederland 16 december 2015, ECLI:NL:RBNNE:2015:5815 en Rb. Noord-Nederland 1 juli 2015, ECLI:NL:RBNNE:2015:3300.
- 12 Hof Arnhem-Leeuwarden 6 november 2018, ECLI:NL:GHARL:2018:9636.
- 13 Rb. Overijssel 12 juli 2013, *BR* 2013/145.
- 14 Hof Arnhem-Leeuwarden 19 november 2019, ECLI:NL:GHARL:2019:9911.
- 15 Hof Arnhem-Leeuwarden 6 november 2018, ECLI:NL:GHARL:2018:9636 en Hof Leeuwarden 15 mei 2012, *BR* 2012/111.
- 16 Rb. Overijssel 5 februari 2020, ECLI:NL:RBOVE:2020:1116, Rb. Den Haag 18 september 2019, ECLI:NL:RBDHA:2019:9765 en Hof Den Bosch 27 augustus 2019, ECLI:NL:GHSHE:2019:3176.
- 17 Zie uitgebreider M. Fokkema, 'Staatssteun en de gecontracteerde gebiedsontwikkeling; doeltreffend breek- en nuttig smeedijzer?', *TA* 2017, p. 175.
- 18 Mededeling Staatssteun, randnummer 76 en HvJ EU 3 april 2014, C-224/12P.
- 19 Zie ook Besluit Europese Commissie d.d. 4 juli 2016 inzake voetbalclub PSV in Eindhoven, C(2016) 4093 final.
- 20 Zie Besluit Europese Commissie 15 januari 2016, C(2016) 85 final, HvJ EU 30 juni 2015, T-186/13, T-190/13 en T-193/13 en HvJ EU 16 juli 2015, C-39/14.
- 21 EC Besluit 98/384/EG d.d. 21 januari 1998 (Delfzijl).
- 22 Zie Rb. Overijssel 14 maart 2018, ECLI:NL:RBOVE:2018:788, Rb. Zeeland-West-Brabant 17 juli 2015, ECLI:NL:RBZWB:2015:4614 en Rb. Noord-Nederland 1 juli 2015, ECLI:NL:RBNNE:2015:3300.
- 23 Zie bijvoorbeeld EC Besluit C(2018) 216 final d.d. 4 mei 2018 (Scharendijke) en HvJ EU 5 juni 2012, C-124/10P.

Over de auteur

Mr. M. Fokkema is werkzaam als advocaat bij Infense advocaten en redactielid van dit tijdschrift. Dit artikel is afgerond op 19 april 2021.